

dium to w istotnej mierze wzbogaca porządkującą wiedzę o samorządzie terytorialnym w Polsce.

Andrzej Chodubski

Marzena Giedrojć, *Kształtowanie tożsamości kulturowej mieszkańców Pomorza Zachodniego w drugiej połowie XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2005, ss. 420.

W poznaniu humanistycznym szczególne jest współcześnie rozpoznawanie kwestii tożsamościowych zarówno w wymiarze unifikacji, jak i dywersyfikacji życia kulturowo-cywilizacyjnego. Obserwując z jednej strony, uniwersalizację postaw, zachowań, wartości, z drugiej zaś, umacnianie się lokalizmu; zauważa się zderzanie się wyzwań kształtującego się ładu informacyjnego z dziedzictwem przeszłości a jednocześnie też łączenie się wartości obu rzeczywistości; wielce specyficzna jest rzeczywistość ta w przestrzeni kulturowej, która ma współczesny rodowód liczący zaledwie pół wieku, kształtowany przede wszystkim przez odgórne decyzje polityczne, gdzie ujawnia się duża mozaika narodowościowa i etniczna itp. Egzemplifikację tej rzeczywistości stanowi Pomorze Zachodnie. Ów nośny problem poznawczy znalazł się w polu wnikliwej analizy i syntezy naukowo-badawczej znawczyni dziejów najnowszych, przemian kulturowych, kwestii narodowościowych i etnicznych Marzeny Giedrojć z Uniwersytetu Szczecińskiego.

Odważnie formułując pytania poznawcze oraz ujawniając dużą docieklivość i rzetelność poznawczą istotę problemu zarysowała w czterech rozdziałach monografii, które zatytułowała następująco: I. Wielość kontekstów pojęcia „tożsamość”; II. Tworzenie się specyfiki kulturowej Pomorza Zachodniego po drugiej wojnie światowej; III. Pomorze Zachodnie w polityce państwa polskiego; IV. Współczesne wyznaczniki tożsamości kulturowej mieszkańców Pomorza Zachodniego. Wykład poprzedza starannie wykonany „Wstęp”; zawarto w nim podstawowe ogniwa metodyczno-metodologiczne dotyczące rozpoznawanego problemu, a w tym wskazano – w czym wyraża się aktualność i nośność poznawcza prezentowanego problemu, jakie postawiono cele,

zadania poznawcze, jaką przyjęto hipotezę badawczą oraz pytania pomocnicze w celu jej rozwiązania, jakie zastosowano metody i techniki badawcze oraz jaki jest stan badań z tego zakresu.

Wskazując na cel badania podkreślono kwestię – w jaki sposób polityka wpłynęła na historyczne, polityczne, społeczne i kulturowe aspekty kształtowania tożsamości mieszkańców Pomorza Zachodniego. Przypomniano, że tożsamość jest pojęciem obejmującym kompleksowe zjawiska i procesy związane z życiem jednostki, społeczeństwa, grup etnicznych, wyznaniowych, kulturowych i narodowych; tożsamość to posiadanie zestawu pewnych cech, podzielenie określonych wartości i symboli, uważanych za własne, które pozwalają umiejscowić siebie jako członka grupy lub narodu. Jednocześnie stanowią podstawę przypisania przynależności grupowej, narodowej, kulturowej przez innych; istotą tożsamości jest z jednej strony poczucie więzi z własną grupą, z drugiej mniejszy lub większy dystans w stosunku do innych grup. Tożsamość osobistą jednostka osiąga, gdy mimo zachodzących zmian zachowa swoje „ja”. Tożsamość społeczną zdobywa, gdy zewnętrzne role potrafi zintegrować i obronić w sytuacjach kryzysowych. Z tej perspektywy ważna staje się możliwość zmian tożsamości w trakcie życia jednostki. Tożsamość nie jest związana z rzeczywistym pochodzeniem, lecz jest świadomym wyborem jednostki. Jest tym, kim chce być, a niekoniecznie tym, kim się urodziłem (s. 11). Rozpatrując problem kształtowania tożsamości, przyjęto hipotezę, że polityka państwa była czynnikiem kształtującym identyfikację mieszkańców Pomorza Zachodniego w drugiej połowie XX w. Kształtowała kanon narodowo-kulturowych identyfikacji, stereotypy i uprzedzenia. Spowodowała wytworzenie wśród przybyłych imigrantów wspólnoty narodowej, kulturowej, wyznaniowej i terytorialnej, także przekazu ważnych, międzypokoleniowych wartości. W sposób pośredni i bezpośredni doprowadziła do określonej lojalności, do powstania zorganizowanej opozycji i ukształtowania pluralizmów i zasad demokracji. Centralistyczne sprawowanie władzy politycznej nie sprzyjało wytworzeniu się na Pomorzu Zachodnim wspólnoty regionalnej, a jedynie postmigracyjnej. Ważne dla mieszkańców wartości kształtowane były poprzez udział w życiu społecznym grupy, uczestnictwo w kulturze i naby-

wanie indywidualnych doświadczeń, których charakter jest w dużym stopniu wyznaczony przynależnością do określonej wspólnoty i zbiorowości. Przeszłość decydowała o zachowaniu tożsamości, odgrywała ważną rolę stabilizatora, dała trwałe podstawy wyboru i oceny działań, orientacji w rzeczywistości polityczno-społecznej (s. 12–13).

W analizie poznawczej wskazuje się, że w ostatnim półwieczu na Pomorzu Zachodnim doszło do wielu zmian wpływających na tożsamość mieszkańców. Odejście od realnego socjalizmu i budowanie nowego systemu politycznego umożliwiły zbadanie tożsamości czterech żyjących pokoleń mieszkańców, w sytuacji uwalniania się od tożsamości związanej z systemem i państwem autorytarnym. Proces demokratyzacji pokazał, że zachodniopomorska społeczność nie jest także jednolita narodowo. Występują dylematy związane z ponowną wielokulturowością w tym regionie: sprzeczność interesów, zmiany tożsamości, problem finansowego wsparcia instytucji mniejszości narodowych, wprowadzenie nowych regulacji prawnych, w tym ordynacji wyborczej w konstytucji.

Wskazując na główne problemy prezentowane w wykładzie wymieniono jako podstawowe pytania poznawcze: 1. Jakie główne czynniki generują odrębność tożsamościową mieszkańców Pomorza Zachodniego?; 2. Jakie nowe wyznaczniki tożsamości mieszkańców regionu ujawniły się na Pomorzu Zachodnim w czasie transformacji ustrojowej po 1989 r.?; 3. Jakie uwarunkowania polityczne, gospodarcze i społeczne są ważne w kształtowaniu tożsamości?; 4. W jaki sposób kierowane i spontaniczne procesy migracyjne wpływały na poczucie tożsamości?; 5. Czy demokratyzacja systemu politycznego w Polsce ma wpływ na grupową i indywidualną tożsamość?; 6. W jaki sposób społeczeństwo Pomorza Zachodniego ocenia zachodzące po 1989 r. przemiany polityczno-społeczne?; 7. Jaka jest współczesna pozycja Kościoła w kształtowaniu tożsamości?; 8. W czym wyraża się specyfika położenia społeczno-politycznego mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim?; 9. Jakie są główne stimulatory ewolucji kultury obywatelskiej w relacjach narodowo-etnicznych na Pomorzu Zachodnim?

Rozpoznając problem obok analizy dokumentów, literatury przedmiotu, posłużono się technikami socjologicznymi; w 2000 r. przeprowadzo-

no badanie dotyczące sfery świadomościowej metodą ankiety, która objęto 1015 osób. Podjęto próbę ustalenia, m.in. co według mieszkańców Pomorza Zachodniego decyduje o polskiej tożsamości narodowej, o byciu Polakiem? W jaki sposób przeszłość wyzwała ocenę terażniejszości? Z jakimi wartościami identyfikują się pokolenia żyjące w zachodniopomorskim regionie? Czy mieszkańcy Pomorza Zachodniego ulegają stereotypom lub uprzedzeniom, co wyznacza podstawy ich tolerancji i nietolerancji? Czy mieszkańcy Pomorza Zachodniego zbudowali społeczność regionalną?

W rozdziale pierwszym wyodrębniono trzy podstawowe kwestie: 1. Czym jest tożsamość?; 2. Ujęcia klasyfikacyjne; 3. Tożsamość a państwo-polityka-władza. Jest to właściwe ujęcie poznawcze problemu z punktu widzenia *stricto* naukowo-badawczego. Dostarcza się podstawowej wiedzy teoretycznej z zakresu rozpoznawanego problemu; wyjaśnia się podstawowe pojęcia oraz wykazuje się uwagę analizy politologicznej, tj. kształtowanie się ładu tożsamościowego z punktu widzenia państw, polityki i władzy. Przypomina się, że pojęcie „tożsamość” pojawia się w rozważaniach wielu dyscyplin humanistycznych zarówno w dysputach naukowych, jak i potocznych.

Istota pojęcia sprowadza się do udzielenia odpowiedzi na pytania: „skąd” pochodzi?, kim jestem?, z czym się identyfikuję, jakie są moje dążenia i aspiracje?

Pojęcie tożsamości znamienne jest określane też mianem identyfikacji, samookreślenia, samoświadomości; jest ono przedmiotem zainteresowania psychologów, socjologów, pedagogów, filozofów.

W klasyfikacji oraz porządkowaniu wiedzy o tożsamości przyjmuje się różne kryteria, które zawężają pojmowanie pojęcia do wymiarów przestrzennych podziałów społecznych, kulturowych itp. Np. tożsamość regionalną postrzega się jako odmianę identyfikacji grupowej, która może być definiowana jako atrybut grupy w wymiarze społecznym, tworzony na podstawie specyficznych dla niej cech kulturowych, pozostających w relacji do zajmowanego przez nią terytorium; oraz wiąże się z poczuciem identyfikacji występującej u poszczególnych członków na bazie utożsamiania się jednostki z daną grupą; w kontekście terytorialnym źródłem tożsamości jest wychowanie rodzinne, szkolna edukacja, codzienne obcowa-

nie z członkami społeczności tegoż terytorium (s. 41).

Rozpatrując tożsamość z punktu widzenia państwa, polityki i władzy słusznie zauważa się, że w istotnym stopniu generował ją funkcjonujący system polityczny; kształtowana była specyficzna pokoleniowość, co wyrażało się w upodobnieniu postaw i zachowań osób, które znajdowały się w tej samej grupie wiekowej.

Charakteryzując tworzenie się specyfiki kulturowej na Pomorzu Zachodnim po II wojnie światowej wyodrębniono zagadnienia: 1. Granice polityczne, kulturowe i etniczne Pomorza Zachodniego; 2. Polityka migracyjna: założenia i rzeczywistość społeczno-polityczna; 3. Tworzenie ładu wielokulturowego; 4. Położenie społeczno-polityczne mniejszości narodowych i etnicznych; 5. Ujawnianie się uprzedzeń i stereotypów etniczno-kulturowych; 6. Zjawiska i procesy integracji i dezintegracji społeczno-politycznej; są to nośne zagadnienia poznawcze a jednocześnie wyraźnie określające specyfikę kulturową Pomorza Zachodniego.

Zauważa się, że w czasie II wojny światowej kulturowo i cywilizacyjnie wiązała Polska swą przyszłość z Zachodem, dążąc do włączenia się w nurt demokratycznych przemian. Realia polityczne narzuciły odmienną orientację ideologiczno-polityczną; jeszcze przed konferencją pokojową kończąca wojnę wysiedlano z tej przestrzeni ludność niemiecką, co odbywało się pod nadzorem Armii Czerwonej, a w tym pod kierunkiem komendantury wojennej. W lutym 1945 r. najwyższe władze Polski powołały Biuro Ziem Zachodnich, któremu powierzono opracowanie zarysu organizacyjnego administracji i „przeprowadzenia planowanego przesiedlenia ludności na tereny, które w wyniku wojny przechodzą do Polski”; 13 listopada 1945 r. wydano „Dekret o zarządzie Ziem Odzyskanych”, który jako podstawowy akt normatywny regulował sytuację prawną ziem przejmowanych przez Polskę; kategoria „ziemie odzyskane” zastąpiona została w latach pięćdziesiątych pojęciem „ziemie zachodnie i północne”; kategorie te miały charakter ideologiczny, jako, że w rzeczywistości nie odnosiły się tylko do Pomorza Zachodniego, a w istotnej mierze obejmowały tereny włączone w granice państwa polskiego po II wojnie światowej (s. 70).

W procesie przemian osiedleńczych Pomorza Zachodniego charakterystyczne zjawiska stano-

wiły: a) repatriacja i wysiedlanie ludności niemieckiej; b) weryfikacja ludności rodzimej; c) repatriacja (wysiedlenie – ewakuacja) ludności polskiej i żydowskiej z ZSRR; d) osadnictwo z Polski centralnej; e) osadnictwo wojskowe; f) przesiedlenia ludności polskiej, w tym realizacja akcji „Wisła”; g) emigracja ludności żydowskiej; h) re-emigracja z Francji i Westfalii. Z procesem tym silnie związane były zmiany granic powojennej Polski, działalność władz uczestniczących w procesie przemian oraz stosunek oddolny społeczeństwa do zachodzących przemian. Poszczególne zagadnienia w wykładzie omówiono wielce starannie; wskazując na ujawniające się bariery i możliwości, zderzanie się tradycji i wyzwań wiążących się z realizacją odgórnej polityki państwa, a w tym założeń ideologicznych dotyczących tworzenia nowej „jakości” społeczeństwa polskiego. Podniesione problemy osadzono starannie w zgrupowanej literaturze przedmiotu, a w tym w tzw. rozpoznaniu cząstkowym.

Dostarczając analitycznej oraz syntetycznej wiedzy o tworzeniu się nowej przestrzeni kulturowej na Pomorzu Zachodnim, że tworzyła się ona w warunkach wielkiej odmienności i różnicowań, niekiedy wręcz kontrastowych; podkreśla się, że w wyniku powojennych migracji nastąpiło przerwanie pewnej sankcjonowanej wielopokoleniowości tradycji ciągłości kulturowej, utrzymywanej w dwóch odmiennych od siebie rzeczywistościach kulturowych, tj. przede wszystkim Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej oraz wschodnich prowincji III Rzeszy; migracje ludności na Pomorze Zachodnie spowodowały zetknięcie się z nowym regionem i jego mieszkańcami. Nie zastanawiano się nad przeszłością regionu, traktując te ziemie jako poniemieckie; przemieszczanie się ludności na teren byłych niemieckich prowincji wschodnich było trudnym doświadczeniem historycznym i społecznym, utrudnieniem była ogólna atmosfera tymczasowości i prowizoryczności. Ukształtowała się specyficzna mozaika narodowości i religii. Poza Polakami swoją obecność zaznaczyli Ukraińcy, Żydzi, Białorusini, Rosjanie, Tatarzy, Ormianie, Romowie, Grecy, Macedończycy oraz pozostali Niemcy; byli oni katolikami, ewangelikami, grekokatolikami, prawosławnymi, judaistami; różnili się pod względem kulturowym.

Zauważa się, że nowa, egzystencjalnie krytyczna sytuacja, w jakiej się znaleźli po osiedleniu

w nieznanych dotąd warunkach, sprzyjała kształtowaniu postaw konfrontacyjnych, które budziły wzajemne antagonizmy, niechęć, trudności w porozumiewaniu się; prawie wszyscy zostali poddani procesowi przemieszczania się w przestrzeni geograficznej, cywilizacyjnej, kulturowej; ze starych miejsc przyjeżdżali tu jako ludzie zupełnie w tej przestrzeni nowi; nie znali tradycji tych ziem, nic o nich nie wiedzieli; wchodzili w świat innej kultury materialnej, stojącej często na wysokim poziomie w porównaniu do poprzednich miejsc zamieszkania; odnajdowali oparcie w nowej państwowej ideologii i ujednoceniu państwa w sensie prawnym, ekonomicznym, a zwłaszcza społecznym; to ich łączyło, budowało wspólnotę wysiedleńczego i osadniczego przeznaczenia (s. 97–98).

W prezentacji miejsca Pomorza Zachodniego w polityce państwa polskiego wyodrębniono zagadnienia: 1. Polityka państwa na Pomorzu Zachodnim czynnikiem wpływającym na kształtowanie tożsamości; 2. Polityka narodowościowa władz polskich na Pomorzu Zachodnim; 3. Miejsce Kościoła w rzeczywistości społeczno-politycznej Pomorza Zachodniego; 4. Polityczne urzeczywistnianie założeń integracji kulturowej; 5. Odzwierciedlenie przemian i przekształceń ustrojowych na Pomorzu Zachodnim po 4 czerwca 1989 r. W analizie poznawczej wskazuje się, że społeczność przybyła na Pomorze Zachodnie ukształtowaną świadomością polityczną „przywiozła ze sobą” (s. 172). Była ona wypadkową ścierających się interesów głównych sił politycznych zaangażowanych w proces wyzwalań; o jej kształcie zdecydowały przede wszystkim: radykalizacja postaw politycznych w czasie wojny, konieczność rozwiązania „problemu niemieckiego”, niepewność kształtu granic powojennej Polski, przeprowadzenie reformy rolnej, doświadczenie z pierwszych miesięcy po wyzwoleniu, przedwojenne sympatie polityczne i partyjne, konflikt pomiędzy proponowanymi rewolucyjnymi zmianami a uznawanym konserwatyżmem, tradycjonalizmem i religijnością; ważną przesłanką funkcjonowania nowego systemu była jego legitymizacja. Zjawiska te i procesy zaprezentowano w wykładzie z dużą wnikliwością dociekań poznawczych; ujawniono różnorodność i złożoność procesów zawierających się w sferze postaw, zachowań, aspiracji oraz niepewności „jutra” czy różnych zagrożeń.

Charakteryzując przemiany dokonujące się po 4 czerwca 1989 r. podkreślano, że nastąpiła wtedy zmiana filozofii funkcjonowania państwa, zmiana statusu obywatela; rozpoczęło się tworzenie nowych jakości: filozofii władzy, elit politycznych, struktur gospodarki i społeczeństwa, instytucji politycznych, struktur gospodarki i społeczeństwa, instytucji politycznych; nastąpiło istotne upolitycznienie symboli; nastąpiły zmienione nazwy ulic, miejsc, instytucji; nastąpiło odejście od niektórych ceremonii, manifestacji; usunięto wiele pomników, a na ich miejsce usytuowano nowych bohaterów (s. 249).

Analizując współczesne wyznaczniki tożsamości kulturowej regionu wyodrębniono jako podstawowe zagadnienia: 1. Autoidentyfikację mieszkańców; 2. Cenione wartości tożsamości narodowej; 3. Ujawnianie się więzi terytorialnej; 4. Poczucie tożsamości kulturowej; 5. Współczesne postawy i wartości religijne; 6. Urzeczywistnianie się idei wielokulturowości. Istotę problemu zarysowano posługując się w istotnej mierze wynikami badań własnych; ważne miejsce w prezentacji poszczególnych kwestii zajęły ujęcia w formie diagramów, które czynią wykład lekturą pogłębiającą refleksyjnie, komparatystycznie, egzemplifikacyjnie całokształt poznania. Badania przeprowadzone w 2000 r. ujawniły, że najliczniejszą grupę w regionie stanowią osoby urodzone po 1945 r., tj. ok. 52% ogółu respondentów, 21% osób wywodzi się z tzw. Polski centralnej oraz 15% z innych regionów kraju; rodowód zwany „kresowym” ma 11% respondentów. W opinii respondentów tożsamość jednostki kształtowana jest przede wszystkim przez rodzinę, a w tym przez pochodzenie terytorialne oraz narodowokulturowe (s. 255). W procesie kształtowania ogólnego kwestii tożsamościowych istotne miejsce zajmuje polityka oświatowa, m.in. walka z analfabetyzmem była narzędziem propagandowym kształtowania nowego człowieka w nowym systemie ustrojowym (s. 257). Ważny wpływ na kształtowanie tożsamości ludności Pomorza Zachodniego miał Kościół, szczególnie po 1989 r.

W identyfikacji narodowościowej dużą wagę społeczności Pomorza Zachodniego ujawniła w sferze posługiwania się językiem polskim; dla 85% znajomość języka polskiego decyduje o przynależności do wspólnoty narodowej polskiej (s. 277). Wskazując na kwestie kultury, a w tym na symbole, normy, wartości, wzory zachowań

podkreślono, że władza państwowa określiła kanon narodowo-kulturowy, który realizowany był i narzucony przez instytucje oświatowe, zakłady pracy, organizacje społeczne, struktury zarządzania i sprawowania władzy (s. 308); wśród wartości najwyższej cenionych respondenci wymienili: odpowiedzialność, pracowitość, tolerancję, patriotyzm, religijność, posłuszeństwo, oszczędność, język narodowy. Zauważa się, że zmiany systemowe dokonujące się od 1989 r. ujawniły uzewnętrznianie postaw zarówno wobec własnego, jak i innych narodów zamieszkujących w regionie; w badaniu ukierunkowanym na wskazanie przynajmniej 3 narodowości zamieszkujących Pomorze Zachodnie wymieniono nierzadko ich 8, a w tym wskazano najczęściej na społeczności ukraińską, niemiecką, żydowską, białoruską, rosyjską i wietnamską. Ponad 65% ogółu respondentów nie udzieliło jednak odpowiedzi na pytanie dotyczące sympatii, obojętności i niechęci wobec poszczególnych narodowości (s. 352). Podkreśla się w wykładzie, że poczucie tożsamości kulturowej ujawnia się w istotnym stopniu w sytuacjach, które ją uaktywniają, np. konflikty, konfrontacje lub spotkania z przedstawicielami innych narodów; wskazuje się na podstawie przeprowadzonych badań, że mieszkańcy tego regionu nie są w stanie zaakceptować bliskich kontaktów z nieznanymi bliżej narodami, innymi społecznościami pod względem kulturowym i wyznaniowym; najwyższa nieakceptacja ujawnia się w tym względzie wobec Romów i Żydów, co wyraża się np. w sferze zawierania związków małżeńskich; w sferze tej istotny jest też czynnik wiekowy; ujawnia się inna optyka kwestii narodowościowych w pokoleniu ludzi starszych i zupełnie inna w społeczności ludzi młodych; istotny jest w tym względzie czynnik doświadczenia losów historycznych, ujawniających się różnych kontaktów między przedstawicielami narodowości i grup etnicznych, np. rzeczywistość ta z dużą siłą ujawnia się w stosunkach polsko-niemieckich oraz polsko-rosyjskich. Zauważa się, że postrzeganie innych narodów przez mieszkańców Pomorza Zachodniego uwarunkowane jest bagażem osobistych i zbiorowych doświadczeń; istotne jest też w tym względzie nastawienie generowane przez grupowe interesy, politykę państwa, organizacji religijnych, propagandę; sposób widzenia zarówno siebie, własnego narodu, jak i „obcych” ma związek z codziennymi doświadczeniami „In-

ności”; na stosunek do tych narodów ważne też poczucie odrębności kulturowej, a zwłaszcza religijnej.

Podsumowując, uogólniający, refleksyjno-intelektualny charakter ma „Zakończenie” pracy. Wskazuje się w nim na kwestie teoretyczne oraz metodologiczne i metodyczne rozpoznawanego problemu; podkreśla się, że istotnym czynnikiem kształtującym tożsamość ludności Pomorza Zachodniego po 1945 r. była polityka państwa w wielu wymiarach i płaszczyznach; ważne w tym względzie było ukierunkowanie na tworzenie jedności narodowej, co zaowocowało silną identyfikacją z historią i kulturą Polski; kwestie odrębności narodowościowej sytuują się na dalszym planie w życiu kulturowo-cywilizacyjnym, co jest konsekwencją wysokiego stopnia racjonalizacji postaw, zachowań, wartości zamieszkującej w regionie społeczności zwanej nierzadko napływową; wraz z upływem czasu, a w tym czasem zamieszkiwania ludzi na Pomorzu Zachodnim ujawnia się coraz silniejsze przywiązanie do tej przestrzeni geograficznej i kulturowej; mimo zachodzących procesów integracyjno-asymlacyjnych w tej przestrzeni nie traci też swego znaczenia bagaż doświadczeń jednostkowych i zbiorowych w funkcjonowaniu szerokich kręgów społeczności Pomorza Zachodniego.

Rozprawa została przygotowana o bardzo starannie zgromadzoną bazę źródłową i literaturę przedmiotu. Jej zaprezentowanie przekonuje, że Autorka jest autentycznym znawcą prezentowanego zagadnienia zarówno ujawniającego specyfikę przemian politycznych dokonujących się na Pomorzu Zachodnim po II wojnie światowej, jak kwestii narodowościowych i etnicznych oraz przemian świadomościowych wyrażających się w tożsamości kulturowej.

W „Aneksie” do monografii zamieszczono kwestionariusz ankiety, którym posłużono się w pozyskiwaniu w 2000 r. wiedzy o przemianach świadomościowych społeczności Pomorza Zachodniego. Jest on wykonany zgodnie ze standardami tego typu narzędzi badawczych.

Ogólnie jest to interesujące studium badawcze, dostarczające uporządkowanej wiedzy o przemianach świadomościowych zachodzących na Pomorzu Zachodnim w ostatnim półwieczu.

Andrzej Chodubski